

TARTIŖMALI İLMÎ İHTİSAS TOPLANTILARI -II

İSLÂMÎ İLİMLERDE
METODOLOJİ/USÛL
MES'ELESİ

II

Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları, 1,2,3

15-16 Mart ; 19-20 Nisan ; 17-18 Mayıs 2008

Çamlıca Sabahattin Zaim Kùltür Merkezi

İstanbul 2009

İSLÂMÎ İLİMLERDE “METİN TENKİDİ” ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Doç. Dr. Yavuz KÖKTAŞ*

TESPİTLER

1. Son zamanlara kadar bu denli heyecan uyandıran bir metin okumamıştım doğrusu. Batıyı tanıma, oradaki bilgilerle kendi geleneğimizi mukayese yapma ve metin tenkidiyle alakalı olarak şu anda durduğumuz nokta ile ilgili tahrik edici tenkitler, tenkitle kalmayıp teklifler, öneriler heyecanı artırmaktadır. Bu vesileyle Sayın Prof. Dr. Selahaddin Polat Bey'e teşekkürlerimi arz ediyorum.

2. Çalışma esasen metin tenkidiyle alakalı olarak iki husus üzerinde inşa edilmiş.

a. Tenkitli bilimsel neşir: Bunun tanımı, ne olduğu, tarihi, yöntemleri ortaya konulmuş, kendi geleneğimizle mukayesesi yapılmış, eksiklik ve fazlalıkları gösterilmiştir.

Tenkitli bilimsel neşir anlamında metin tenkidinin ne olduğuna dair vurgu da çalışma boyunca gözlerden kaçmayan bir husus olmuştur. Tenkitli bilimsel neşir denince ilk akla gelen nüsha karşılaştırmak suretiyle inşa edilen bir metnin basılmasıdır. Oysa Polat bunun indirgemeci bir yaklaşım olduğunu, metin tenkidinin bununla sınırlı olmayacağını ifade etmiştir. Mese-

* Rize Ü. İlahiyat Fakültesi, yavuzkotas@gmail.com

lâ matbu eserlerin de yeniden tenkitli neşri yapılmalıdır. Ayrıca Polat'a göre metin tenkidi birbiri içine girmiş iki süreçten ibarettir:

I. Nüshaları karşılaştırmak suretiyle yapılan metin tenkidi

II. Metnin tarihini hesaba katmak suretiyle yapılan metin tenkidi, ki bu husus birinci husus kadar önemlidir. Metinlerin geçirdikleri süreçleri yani metnin tarihini göz ardı ederek metin tenkidi yapmaya kalkışmak mahzurlu sonuçlara yol açabilecektir.

Bunların yanında metin tenkidinin kitap neşrine indirgenmemesi gerektiği, aslında metin tenkidinin metin tarihi demek olduğu, ayrıca en ufak metin parçalarının ve pasajlarının da (bir hikâye, bir mektup, bir şiir, bir tek hadîs vs.) metin tenkidine tabi tutulması gerektiği önemle vurgulanmıştır.

Tenkitli bilimsel neşir anlamında metin tenkidinin tüm İslâmî ilimlere uygulanabilirliği ifade edilmiştir. Yukarıdaki izahları da dikkate aldığımızda bunun isabetli bir yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür.

b. Hadis tenkidi: Batı'daki metin tenkidi örneğinden yola çıkarak hadîste metin tenkidinin nasıl yapılacağı üzerinde durulmuştur. Belki hacim olarak az ama bu kısım olmasaydı -en azından biz hadîsçiler açısından- çalışma oldukça eksik kalacak, Batı'daki metin tenkidi tarihinin ya da bir başka ifadeyle yazma veya matbu eserlerin metin tenkidi teklifinin ötesine geçemeyecekti. Hadis tenkidi de tek tek hadîslerin tenkidi ve hadîs kitaplarının tenkidi şeklinde iki açıdan ele alınmıştır. Hadis kitaplarının tenkidinde -yukarıda olduğu gibi- sorun yoktur herhalde. Matbu eserlerin de elbette yeniden tenkitli neşri yapılabilir, yapılmalıdır. Sorun tek tek hadîslerin metin tenkidinin nasıl yapılacağıdır, kanaatindeyim. Konuyla ilgili düşüncelerimizi yeri geldikçe belirteceğiz.

3. Metin tenkidiyle ilgili Batı'da ve bizde gerçekleştirilen emekler derli toplu serdedilince ortaya çıkan şu olmuştur: Metin tenkidi, sanıldığı kadar kolay bir iş değildir. Özellikle hadîs metinleri tenkit edilirken oldukça hassas davranılması gerekiyor. Olay "falan hadîs Kur'ân'a, akla, tarihe vs. aykırıdır, uydurma kokuyor" denilecek basitlikte değildir. Hadislerin, gerçek anlamda

metin tenkitlerini yapmak ciddi bir iştir ve metin tenkidi yapılmadan hadîsler hakkında hüküm vermek beyhude bir çabadır. Dolayısıyla metin tenkidini gelişigüzel kullananların bir daha düşünmelerini hatırlatması yönüyle çalışma takdire şayandır.

4. Metin tenkidi ile ilgili bu çalışma "ne kadar güzel!" denilebilecek metotlar ihtiva ediyor. Ancak bu metotların uygulandığı bir örnek mevcut değil. Teoriler, metotlar sahaya indiğinde test olma, sınanma imkânları bulurlar. Eksik-fazla biraz da uygulama esnasında ortaya çıkar. İşin doğrusu bu önerilere hayır diyebilecek birini bulmak zordur, fakat bu önerileri hakkıyla yerine getirebilecek insan bulmak da kolay değildir.

5. Çalışma özellikle Arap Dünyası'nda yapılan tahkik çalışmalarına, tenkidin ötesinde bir reddiye özelliği taşıyor. Aslında bu tebliğin bir de uluslararası boyutta ve bilhassa Arap Dünyası'nda sunulması gerekir diye düşünüyorum. Tebliğ önemli eleştirileri ihtiva ediyor. Arap dünyası eksiğiyle fazlasıyla tahkik işinin başını çekiyor. Arap Dünyası'nın bu konuda söyleyeceği çok şey olsa gerek. Oradan gelecek tenkit ve katkılarla tebliğ bir deniz feneri olma ümidini güçlendirir.

6. Doğrusunu söylemek gerekirse önce metin tenkidi ile hermenötiğin ne ilişkisi olabilir diye düşündüm. Benim metin tenkidine yüklediğim anlam ile hermenötik birbirine oldukça yabancıydı. Metin tenkidi birçok disiplinle işbirliği yapabilirdi belki, ama en son uğrayacağı yer hermenötik olabilirdi. Ancak metin tenkidine yüklenen anlam "onun nüsha karşılaştırmasına" indirgenemeyeceği şeklinde belirince işler değişti. Buna göre metin tenkitçisi metnin dünyasına girmek durumundadır. Bazen bir kelimeyi doğru bir şekilde inşa edebilmek için yazarın dünyasına girmek ve metnin tarihinde yol almak gerekebilir. Aslında biz hadîsçiler bu şekilde bir metin tenkidinin iptidai şekillerini kullanıyoruz. Yer yer "Peygamber böyle bir şey söylemez" diyerek metnin dünyasına girerek metin tenkidi yapıyoruz. Her şeyde olduğu gibi ciddi bir yoğunlaşmayı gerçekleştirmeden peşin yargularla ve sürekli reddetme yönünde hükmümüzü veriyoruz! Metnin dünyasına girmek ve metni bu çerçeveden değerlendirmek hassas bir konu olup istismara da açık olduğu gözden irak tutulmamalıdır.

7. Metin tenkidinin kolay bir iş olduğu zannedilebilir. Oysa ne kadar zor olduğu anlaşılıyor. Yazarın metindeki tarih ile metnin tarihi arasını ayırarak bir metin inşasında bunların önemine yaptığı vurgu dikkatlerden kaçmıyor. Özellikle metnin tarihi, hikâyesi, serüveni, ne aşamalardan geçip bize ulaştığı çok önemli bir konu olarak önümüzde duruyor. Belki de bugün tahkik çalışmalarının en önemli sorunu budur. Metnin hikâyesini yazmamak...

TENKİTLER

1. Tebliğde tenkitli bilimsel neşire yapılan vurgu göze çarpıyor. Bu vurgunun öne çıkması için bugüne kadar yapılan çalışmalar "zayıf temel üzerine bina yapmaya", "üst üste yığılmış küplerden alttakini çekince olacıklara" benzetilmiştir. Yani kum üzerinde bina yapmaya... Yapılan neşirlerin tenkite açık olması kabul edilebilir olmakla birlikte bugün yaptığımız çalışmalarını yok sayacak bir genelleme kendimize biraz haksızlık yapıyoruz gibi geliyor bana. Ortaya konulan metin tenkidi metoduyla yeniden tenkitli neşirler yapılabileceği kadar ne olacaktır? Yapılan bilimsel çalışmalar bir kıymet taşıyabileceklerdir?

2. Yazarın çalışmada ciddi iddiaları var. Elbette olacaktır. Matbu eserlerimizde hataların olduğunu genel olarak biliyoruz. Ancak bunlar "şu anda basılmış kültürel mirasımıza ait çoğu eserlerdeki hataların ne derece çok miktarda ve vahim olduğu tüm dünyada bu işlerle ciddi ve önyargısız şekilde uğraşan herkesin malumudur" şeklinde dile getirilen iddiada olduğu gibi midir? Matbu eserler ve hataları üzerinde bir uzmanlığımız olmadığı için aksini iddia edemiyoruz. Fakat bu endişe verici durum için örneklere ihtiyacımız olduğu da ortadadır.

3. Yazar metin tenkidi çalışmalarını eleştirenleri sınıflandırmaya çalışırken bazen ilmî olmayan ifadelerle de yer verir:

"Metin tenkidi çalışmaları çok gerekli ama diye başlayıp bir takım engelleri ve bahaneleri ileri sürerek son tahlilde metin tenkidi karşısında olumsuz tavırlara çanak tutan anlayıştır. Bunların bir kısmı da metin tenkidi çok

mühim ama henüz zamanı değil gibisinden titizlik maskesi altında tezahür edebilir... Değişik maskeler altında...".

Burada geçen "çanak tutmak, titizlik maskesi.." gibi ifadeler hoş olmasa gerektir.

4. Sayın Polat metin tenkidinin en önemli, netameli ve tartışmalı konusunun, asıl metnin oluşturulmasına mesnet teşkil edecek nüsha ya da nüshaların seçimi olduğunu söyler. Ona göre asıl nüshanın seçimi konusu Arap tahkik kitabı yazarlarınca son derece basite indirgenmektedir. Tahkike dair son yarım asırdır kitap ve makale yazan çağdaş Arap yazarlar 5-6 maddelik öncelik sıralaması önerisiyle işi halletmektedirler. Aslında nüsha seçimi metin tenkidi yöntemine göre değişen bir husustur. Ama Arapça tahkik kitaplarında nüsha seçimi, metin tenkidi yöntemleriyle bağlantısı kurulmadan, yöntemlerden bağımsız, yöntemlerle ilişkisi yokmuş gibi sunulmaktadır... Aralarındaki nesep bağı belirsiz birden çok nüsha varsa bunların sıralaması tahkik yapanın maharetine kalmıştır...

Yukarıdaki ifadelerde Arap Dünyası'nda yapılan çalışmalarını yöntemsiz görmek suretiyle hafife almaya yönelik bir çaba var gibi gözüküyor. Elbette tahkiklerin sıkıntısı olabilir. Yeni gelişmeleri takip etmemiş olabilirler. Ama çok gelişigüzel, hiçbir yöneme bağlı kalmadan çalışma yaptıklarını söylemek ne kadar doğrudur? Çünkü bizzat yazar onların da belirli bir yöneme göre hareket ettiğini ifade ediyor. Muhafazakâr yöntemler başlığı altında şu ifadelere yer veriyor:

"...İslâm Dünyası'nda Arapça eserlerin tahkikinde kahir ekseriyetle uygulanan bu yöntemdir. Kolaylığı, Batı'daki birikimi izlememek veya hafife almak, ciddî bir metin tenkidi ve eleştiri geleneğinin olmayışı, nâşirler arasında bu yöntemin gelenekselleşmesi ve nesilden nesile böyle aktarılması gibi hususların, bu tercihte önemli olduğunu söylenebilir".

Her yöntemin avantajlı ve zaaf tarafları bulunabilir. Önemli olan bir yöneme göre makul sınırlar içinde metin tenkidini gerçekleştirmektir. Bu tenkitlerin de tenkidi yapılabilir. Eksiklikleri olduğu söylenebilir. İlim bu şekilde gelişir diye düşünüyorum. Yazar Arap Dünyası'nda muhafazakâr yön-

temin benimsendiğini söylüyor. O halde ortada takip edilen bir yöntem var demektir. Yine yazar "variorum yöntemi dışında, metin tenkidi yöntemlerinin hangisini benimsersek benimseyelim üzerinde çalıştığımız eserin farklı nüsha ve varyantları içinden neşre esas olmak üzere ya tek bir metin esas alınır veya kendimiz seçmeci bir yöntemle tek bir metin inşa ederiz. Seçtiğimiz varyant ve nüsha dışındaki diğer nüshalardaki metin farklılıkları da dipnotlarda gösterilir. Bu aşamada da muhafazakâr veya seçmeci tavırdan hangisi benimseniyorsa yapılacak işlemler ona göre değişir" diyerek önemli olanın şu yöntemi seçmek değil bir yöntemle göre hareket etmek olduğunu beyan ediyor.

Bu yöntemin tercih edilme sebebi, kolaylığı ve Batıyı hafife almak mıdır, ayrıca üzerinde durmak gerek, ama ortada bir yöntem olduğu açıktır. Bana göre bunun sebebini bu tür sebeplere irca etme yerine yine yazarın ifade ettiği şu sebebe bağlamak daha isabetli olur: "Muhafazakârlar, farklı nüshalardan en doğru sayılan okuyuşlar tercih edilerek seçmeci bir metin inşasını uygun görmezler. Çünkü bu, hiçbir nüshada ve varyantta olmayan, tenkitçinin ürettiği yeni bir metindir ve eser üzerinde böyle bir tasarruf hakkı yoktur. Benimsenen metin tenkidi yöntemi doğrultusunda seçilecek nüshalardan birini esas metin olarak sunup diğer varyantlardaki farklılıklar dipnotlarda verilmelidir. Hatta metinde hatalar varsa bunları da metin içinde düzeltmek yerine, dipnotlarda doğru şekline işaret etmek en doğru yoldur".

Yine de bütün bunlarla birlikte Arap dünyası metin tenkidinde metnin tarihini, serüvenini hesaba katmıyor denilirse, büyük oranda isabetli olduğu açıktır.

5. Yazara göre kısaca metin tenkidi şöyle yapılacak: Önce tenkidi yapılacak pasajın bütün varyantları toplanır, bunların kaynaklarının şeması çıkartılır, tarihsel arka planları tespit edilir. En son olarak eldeki bütün bu veriler ışığında varyantların metin farkları karşılaştırılarak metin tashih, tamir ve yeniden inşa edilir. Böylece bu küçük metinler düzeyinde metin tenkidinin iki temel aşaması olan *recension* ve *emendation* işlemleri yerine getirilmiş olur. Yazar çalışmanın sonunda 11 maddede bu işlemin nasıl yapılacağını da belirtmiştir.

Yazar başka bir vesileyle metin tenkidinin nasıl olacağına dolaylı olarak temas eder. Ona göre bugünkü hadîsçilerin metin tenkidi anlayışı oldukça yetersizdir. Hadis metinleri üzerinde yukarıdaki metin tenkit ve tashihi çalışmaları yapıp, mümkün olduğunca aslına yakın metinler elde edilmeden, hadîslerin belli kriterlere aykırılık gerekçesiyle eleştirisi doğru değildir. Çünkü elimizdeki hadîsin bir varyantının lafzı, bir tenkit kriterine aykırı iken, başka bir varyantın metni aykırı olmayabilir. Hadis metinlerinden sadece birini keyfi olarak seçip bu kriterlere vürmek, bilimsel olarak problemlidir. Kaldı ki hadîslerin metinlerindeki bozulmalar tamir edildikten sonra anlamları değişebilir, daha önce aykırı düştükleri kriterlere aykırı olmaktan çıkabilirler. Ancak bundan sonra hadîsin Kur'âna, akla, dinin genel esaslarına, tarihi gerçeklere aykırı olup olmadığına bakılır. Metin farkları göz önüne alınmadan veya lafızların sahih isnadlarla nakledilip nakledilmediği araştırılmadan, hadîsin belli kriterlere arz işlemleri bizi hatalı sonuçlara götürebilir.

Bu ifadeler yazarın metin tenkidinin gelişigüzel kullanımının ne kadar olumsuz sonuçlar doğurabileceğine dair endişe ve kaygıları olduğunu gösterir. Onun içindir ki metnin onarımı, tamiri ve inşası anlamında metin tenkidi oldukça önemlidir. Çünkü böyle bir metin tenkidi operasyonu olmadan hadîsleri reddetmek beyhude ve de ilmî olmayan bir çabadır.

Burada netleşmeyen bazı noktaların olduğunu düşünüyorum. Yukarıdaki ifadelere baktığımızda (meselâ bir rivayetin tariklerini göz önünde bulundurarak hadîsleri anlama) dile getirilen hususların geçmişte uygulandığını söyleyebiliriz. O zaman bu çalışmanın yapmak istediği açıkça nedir? "Metin tenkit ve tashihi çalışmaları yapıp, mümkün olduğunca aslına yakın metinler elde etmek" midir bu çalışmayı geçmişten farklı kılan? Bu ise nasıl yapılacak, nasıl kâğıda dökülecek?

Bir yazma eserin neşrini düşünelim. Bu çeşitli aşamalardan geçtikten sonra basım aşamasına geliyor. Bu aşamada şöyle şöyle yapılır, deniliyor. Tek tek hadîs rivayetleri söz konusu olduğunda bunların son aşaması nasıl olacak? Kitap neşrinde olduğu gibi herhangi bir yöntem seçilecek mi? Seçile-

cekse ne, neye göre seçilecek? Bu son aşamada metinler basılacaksa tenkitler nasıl gösterilecek?

Meselâ bir metni/varyantı esas alıp farklılıkları dipnotta mı göstereceğiz yoksa tüm varyantları esas alıp en uygun metni biz mi inşa edeceğiz? Yoksa bir makale tarzı çalışma olacak da orada farklılıklara işaret edildikten sonra asla en yakın metin budur mu denilecek? Ayrıca şayet en uygun metni inşa etmeyi kastediyorsak bu bizlerin metne müdahalesi anlamına gelmez mi?

Metin tenkidi böyle yapılacak, ancak iş yazıya geldiğinde bu nasıl gösterilecek, açık değildir. Aslında bu işlemin tek bir metin inşa etmeye yönelik olduğuna dair ifadeler vardır, ancak bu durum daha da net ifade edilmelidir. Çünkü metin tenkidinde farklı yöntemlerin olduğunu, bu yöntemlerden herhangi birine göre metin tenkidi yapılabileceğini bizzat yazar söylüyor. O zaman metin tenkidi son aşamasına geldiğinde bunu kâğıda nasıl döneceğiz? Hangi yöntemi izleyeceğiz? Şayet metin tenkidinden kasıt tek bir hadîs metni inşa etmek ise meselâ şu örnekleri nasıl halledeceğiz? Kadınların kaburga kemiğinden yaratıldığını ve kaburga kemiği gibi olduklarını söyleyen rivayetler var. Konuyla ilgili yapılan bir araştırmada şu sonuca varılmıştır: "Hz. Peygamber hadîsi iki farklı zaman ve mekanda söylemiş, rivayetin her iki formunu da kullanmıştır. Birinde teşbih lafzını kullanmış, diğerinde ise tavsiye sözcükleri ile beraber yaratma ifadesini kullanmış, bununla kadının nezaketini mübalağalı bir şekilde ifade etmek istemiştir".¹

Hadis farklı raviler vasıtasıyla nakledilmiştir. Şimdi ne olacak? Meselâ bu yapılan bir metin tenkidi ve inşası mıdır? Öyleyse bu çalışmada ifade edildiği anlamıyla metin tenkidi yapıyor demektir. Çünkü bu tür çalışmaların pek çok örneği var artık... Şayet tek bir metin inşa etmeyi düşünüyorsak nasıl hareket edeceğiz, neyi esas kabul edeceğiz? Ortada farklı ravilerden farklı farklı nakledilen metinler var ve bu metinlerin hepsi sened itibariyle sahih.

¹ Cemal Ağırman, *Kadının Yaratılışı*, s. 178.

Ortada başka bir sorun daha var. Metin tenkidi bir hadîsi inşa etmek ise, bu inşa edilecek metin problemlili bir metin ise, yapılan araştırma bize problemi giderecek somut deliller sunmuyorsa ne yapılacak? Akıl ve yorum ile metin inşa edebilecek miyiz? Meselâ "Yüz sene sonra yeryüzünde nefes alan hiçbir canlı kalmayacaktır"² hadîsini düşünelim. Bunun tariklerini araştırdığımızı, ancak problemi giderecek somut delillere ulaşamadığımızı varsayalım. Somut delillerimiz yok, fakat ravilerin bir hata yaptıklarına, bir kelimeyi, hatta harfi unuttuklarına, metinden düşürdüklerine dair güçlü kanaatlerimiz var. Buna dayanarak hadîse "sizden, yani sahabe neslinden" yorumunu katabiliriz. Bu durumda metin inşası nasıl olacak? Bunlar metin inşası için bir anlam, bir kıymet ifade edecek mi? Yoksa "biz metne müdahale edemeyiz, bunu yorum olarak şerhte, dipnotta vs. kullanabiliriz" mi denilecektir?

Sonuç olarak bir hadîs tüm tarikleri ile birlikte değerlendirilerek yeniden inşa mı edilecek yoksa o konuyla ilgili bütün hadîsler birlikte düşünülerek bir inşa da mı bulunulacak ve ardından yapılan inşa kağıda nasıl dökülecek veya kağıda dökülmek zorunda değil mi, lafız değişikliklerinin tespiti ve sonunda yapılacak tercihler yeterli mi olacak, bütün bunlar daha net bir şekilde ortaya konulmalıdır, diye düşünüyorum.

6. Metin tenkidinin nasıl yapılacağına dair 11 maddeye baktığımızda 9. 10. ve 11. madde hariç klasik metin tenkidi anlayışında uygulanan hususlar. Diğer maddeler dâhil hepsinin uygulamada problemler içerdiği, subjektiflik taşıdığı malum. Meselâ 9. madde oldukça izafi. İsrailiyat konusu bugün tartışmalı bir konu. "Metinlerde israiliyyat, mesihyyat gibi eski veya yakın kültürlerin etkisiyle meydana gelmiş ilaveler, değişiklikler olup olmadığı irdelenir" deniliyor. "Etkisiyle" denildiğine göre olumsuz ve elenmesi gereken hususları ifade ediyor. Bu etkiye kim karar verecek? Birinin "israiliyat etkisidir" dediğine başkası "hayır ya da israiliyatta olabilir, problem yok" derse ne olacak? 10. ve 11. maddeler ise zaten işin esasına ait değil.

² Müslim, Fedailu's-sahabe, 220.

7. Batı'da metin tenkidi çalışmalarına kutsal metinlerin ivme kazandırdığında şüphe yoktur. Bunun sonucu modern çalışmalar meselâ İncillerin İsa'nın sözleri değil, yazarlarının metinleri olduğu kanaatine varmıştır. Böyle olunca İnciller eski kutsiyetlerini de kaybetmişlerdir. Benim merak ettiğim şu: Biz bir hadîs metnini inşa ettikten sonra "evet, bu Hz. Peygamber'e ait bir metindir" diyebilecek miyiz? Yoksa bu metin bize ait mi olacak? Bizim müdahalemizin söz konusu olduğu bir metin... Şayet böyle olursa -belki bilimsel bulunmayacaktır ama- halkın hadîslere bakışında bir kırılma, diğer bir ifadeyle hadîslerin -en azından sahih olanlarının- Hz. Peygamber'e ait olma anlamında kutsiyetlerinde bir zaaf meydana gelmeyecek midir?

İşin diğer boyutu da şu: Bugün hermenötik, tarihsellik tartışılır. Bunların Batı tarihiyle malul olmaları sebebiyle riskli oldukları söylenir. Metin tenkidi faaliyetinin -şayet tek tek hadîslerin inşasına yönelikse- Batı anlayışıyla malul tarafları yok mudur? Konuya yoğunlaşan yazarın risklere de işaret etmesi beklenirdi. Ama öyle anlaşılıyor ki, risksiz bir metin tenkidi anlayışı ortaya konulmuştur.

8. Yazara göre her ne kadar hadîslerin metinleşme serüvenini tespit için isnadlardan önemli ölçüde yararlansak da, tek başına isnadlarla hadîslerin metinleşme tarihini inşa edemeyiz. Bizim kastettiğimiz metinleşme tarihinin temel amaçlarından birisi, ilk dönem klasik hadîs literatürünün tamamının birbirleriyle ilişkiler şemasını çıkarmak ve yorumlamaktır. Metin tenkidi tabiriyle söylersek, hadîs edebiyatını "recension" işlemine tabi tutmaktır. Bu çalışmalar yapıldıktan sonra ortaya çıkacak hadîs edebiyatı şeması ve metinleşme tarihi, bizim bir hadîs için yaptığımız isnad şemasının kontrolü için mesnet teşkil edecektir. Böyle bir işlem önerişimizin altında epistemolojik endişeler yani hadîslerin güvenilirlik tenkidi ve metinlerinin tamirinde mümkün olduğunca sağlam verilere dayanma arzusu yatmaktadır. Hadis tarihi ile ilgili tek tek rivayetler klasik tabiriyle zannîdir. Bunların değişik delil ve karinelerle ve geliştirilecek kontrol yöntemleriyle te'kit edilmesi gerekmektedir...

Çok önemli bir proje bu. Nasıl sonuç vereceğini görmek için yıllar beklenmelidir. Bu proje yorucu, sıkıcı ve zor bir çalışmayı gerektiriyor... Bunu

gerçekleştirmek gerekir elbette. Bununla birlikte şunu sormak istiyorum: Böyle bir şey gerçekleşirse gerçekten epistemolojik endişeler zail olacak mı? Tam bir kesinlik sağlanacak mı? Geçmişte de zannilik problemi vardı. Onun için bir hadîsin tüm tarikleri muhakkak göz önünde bulunduruluyordu. Zannilik bir ölçüde aşılma isteniyordu. Ama bunu kesin olarak aşmak mümkün oldu mu? En azından şu geliyor akla: Bu yeni metin tenkidi faaliyeti hangi yöntemle yapılacak? Bu konuda farklı yöntemler yok mu? Muhafazakâr ve seçmeci yöntemlerin durumu ne olacak? Bunlar birbirlerini eleştirip zaaf noktalarına işaret etmiyorlar mı? Biz bir yöntemle bunu yaptığımızda sadece bir tercihte bulunmuş olmuyor muyuz? Bu durumda herkesi bağlayacak bir kesinliğe ulaşmak nasıl mümkün olacak?

Metin inşasında yazarın da dikkat çektiği iki problem var:

- a. Hadislerin belli bir süre şifahî olarak nakledildikten sonra yazıya geçirilmiş olması
- b. Hadis usulünde "rivayet bi'l-ma'nâ: mana ile rivayet" tabir edilen olgu.

Bunları çözümsüzlük için ileri sürmemek gerekir, ama kesinlik konusunda ciddi engeller çıkarıyorlar gibi. Bunlara verilen cevaplar ne kadar ikna edici? Lafız farklılıkları nasıl halledilecek? Biz lafız farklılıklarını hallettiğimizi düşünelim. Tek doğru metni inşa ettiğimizi ileri sürebilecek miyiz? Bu bizim doğrumuz veya bizim metnimiz olmayacak mıdır? Acaba her halukârda eski ve yeni yöntemlerle olsun zann-i galip ile amel etmeye devam mı edeceğiz? Ama yine de ne olursa olsun bu şekilde derinlikli bir metin tenkidi zanniliği biraz daha azaltacaktır diye düşünüyorum. Nihayetinde bu neslin bilgiye ulaşma açısından avantajları söz konusudur.

KATKILAR ve ÖNERİLER

1. Hadisçiler metin tenkidini hadîslerin Kur'ân'a, akla vs. arz işlemi için kullanıyorlar. Hadisçiler bu konuda işkâl, ihtilaf, tearuz, Kur'ân'a vs. aykırı-

lık gibi daha özel tabirler geliştirmiş, bunların hepsini ifade eden bir kavram üretmemişlerdir. Bu da yadırganacak bir husus değildir. Çünkü bir uzlaşma sağlanmış ve mezkûr kavramlarla hedefe ulaşılmıştır. Bugüne gelince metin tenkidi denilince hadîslerin Kur'ân'a, akla vs. aykırı olması gerekçesiyle uydurma addedilerek reddedilmesi anlaşılır olmuştur. Bu anlamıyla metin tenkidi tabiri bazı çevrelerce antipati toplayan bir kavram olarak telakki edilmiştir. Ancak başka bir tabir de olmayınca Müslüman hadîsçiler bu kavramın içini dönüştürme, anlamını yumuşatma gereği duymuşlardır. Yine metin tenkidi kavramı kullanılarak klasiklerde söz konusu tenkitler tasnif edilmiştir. Burada dikkat çeken husus metin tenkidi kavramının illa hadîslere uydurma etiketi vurulmasından kurtarılmasıdır. Bu geniş anlamıyla metin tenkidi tabiri hadîsçiler tarafından sevilmiş ve benimsenmiştir. Bunun nedeni bu tabirle yapılan faaliyetin geleneğimizde yapılan tenkit faaliyetleriyle birebir örtüşmesidir. Arada tek fark onların bu tabir yerine daha özel ve daha farklı tabirler kullanmasıdır.

Geriye bu kavramın Batı'daki anlayışla örtüşmediği, onlara kendimizi nasıl ifade edeceğimiz kalıyor. Hadisçiler metin tenkidi derken, tenkitli neşir veya edebiyat eleştirisini kastetmiyorlar, bu açık. Bu üç anlamı ifade için daha net terimlere ihtiyaç duyulduğu ifade ediliyor. Bir kere bu iç içe girmenin sorumluluğu sadece hadîsçilere ait değildir. Diğer alanların ilim adamları da en az hadîsçiler kadar konuyu düşünmelidir, şayet bir problem görüyorlarsa. Batı'daki anlamıyla metin tenkidini "tahkik" kelimesi karşılıyor, ancak bunun yetersiz olduğu söyleniyor. Başka bir kavram aramak yerine tahkik kavramının içeriğini genişletmek ve dönüştürmek daha makul gibi geliyor.

2. Yazar metin tenkidine Batı'da çok önem verildiğini ifade ediyor. Bu konuda çok şeyler yazılmış, ilim dalları geliştirilmiştir. Enstitü düzeyinde birçok kurum da çalışmalarına devam etmektedir. Buna bakıldığında ülkemizin işin başında olduğu açıktır. Üniversitelerimizde en azından böyle bir bilim dalının gündeme alınması, çeşitli kurumların buna sahip çıkması veya bu işin kurumlaşması şeklindeki görüşlere katılmamak mümkün değildir.

3. Hadis eserlerimizin metin tenkidine tabi tutulup tekrar tabedilmesi önemli bir iş olarak önümüzde durmaktadır. Yazarın Buharî örneğinde dik-

kat çektiği bu olgu metin tenkidinin hiç de sanıldığı gibi kolay olmadığını gösteriyor. Metnin tarihi, hikâyesi muhakkak göz önünde bulundurulmalıdır. Bu, bütün meseleyi halleder, bizi kesinliğe götürür mü? Bu belki tartışmalıdır, ancak tartışmaları ve şüpheleri azaltacağına kuşku yoktur.

Önemli hadîs eserlerimizin nüshalarıyla alakalı olarak iki örnek üzerinde durmak istiyorum. Bu örnekler, hadîs eserlerinin tüm nüshalarının, tarihi serüvenleriyle birlikte gözden geçirilmesini zorunlu kılıyor.

Birinci örneğimiz Buhârî'den... Buhârî'nin rivayet ettiğine göre Amr b. Meymun şöyle demiştir: "Ben, cahiliye devrinde zina etmiş olan bir maymunun etrafında birçok maymunun toplanmış olduğunu gördüm. Maymunlar o zina eden maymunu recmettiler. Ben de o maymunlar topluluğunun beraberinde zina eden maymuna taş attım".³ Şarihlerimizin açıklamalarına baktığımızda bu rivayetin nüshalarda varlığının tartışmalı olduğunu görüyoruz:

Konuyla ilgili olarak İbn Hacer, Humeydî'nin *Kitâbu'l-cem' beyne's-Sahihayn* adlı eserindeki bir iddiasına yer verir. Bu iddiaya göre hadîs Buhârî'nin bazı nüshalarında vaki olup sadece Ebû Mes'ûd onu *Etraf*'ında zikretmiştir.⁴ Bu hadîs, Buhârî'nin nüshalarında asıl olarak yoktur. Belki bu, Buhârî'nin kitabına karışan hadîslere aittir. İbn Hacer bu iddiaya şu sözlerle karşı çıkar: "Dediği şey, merduddur. Mezkûr hadîs vakıf olduğumuz asılların çoğunda vardır. Ebû Zerr'in, şeyhi olan üç mutkin imamdan, onların da Firebrî'den bunu irad etmeleri delil olarak kâfidir.

Keza İsmâîlî ve Ebû Nuaym'ın *Mustahrec*'lerinde variddir. Evet, Neseffî rivayetinden düşmüştür. Keza sonraki hadîs de düşmüştür. Bundan, Firebrî rivayetinde olmaması lazım gelmez. Şüphesiz Firebrî rivayeti, Neseffî rivayetinde olmayan pek çok hadîsi ihtiva etmektedir. Yine Humeydî'nin ifadesine göre 'Firebrî'nin Buhârî'nin *Sahih*'ine, onda olmayan şeyleri ziyade ettiği caiz kabul edilirse, bu, âlimlerin tüm Buhârî hadîsleriyle ilgili ittifak ettikleri 'sahih' hükmüne aykırı olur. Âlimler onun Buhârî'ye nispetinin kat'iliğinde itti-

³ Buhârî, *Menâkibu'l-ensâr*, 27.

⁴ Bkz. Mizzî, *Tuhfetu'l-eshraf*, VIII, 172; XIII, 327.

fak etmişlerdir'. Dediği bu şey, hayaldir ve fasiddir. Bu ifadelerden *Sahih*'dekilerin tümüne bir güvensizlik oluşur".⁵

Aynî ise, Humeydî ile ilgili İbn Hacer'in görüşlerini eleştirerek şunları ifade eder: "Humeydî'nin asıllara vukufiyeti, bu itirazcıdan daha derin ve daha açıktır. Çünkü Humeydî iki *Sahih*'i cemedden biridir. Buhârî'nin aslında bu hadîs olsaydı, Humeydî, sadece Neseffî'nin rivayetinde olmadığına dayanarak asıllarda olmadığını kesin bir dille söylemezdi. Ayrıca İbn Hacer'in Humeydî'nin 'Firebrî'nin Buhârî'nin *Sahih*'ine, onda olmayan şeyleri ziyade ettiği...' şeklindeki sözlerini eleştirmesi de eleştiriye açıktır. Çünkü Buhârî'nin bazı ricalinin güvenilir olmadığını ve bazı ricalinin ehl-i hevedan olduğunu söyleyen âlimler vardır. Buhârî'deki tüm hadîslerin sahih olduğu iddiası ise, doğru değildir. Zira külliyyet iddiası delile muhtaçtır. Aynı zamanda dediği şeyi, Neseffî'nin bu hadîsi nüshasında zikretmemesi de reddeder".⁶

İşte bu örnek hadîs kitaplarının tüm nüshalarıyla ve metinlerin serüveniyle birlikte tenkide tabi tutulmasını elzem hale getiriyor. İkinci misâlimiz Müslim'den...

Müslim'in *Sahih*'ine yönelik tenkitlerin en eskisi Ebu'l-Fadl el-Herevî'nin (ö. 317) tenkididir. Ebu'l-Fadl, bu tenkitlerini *İlelu'l-ahâdîs fi kitabi's-Sahîh li-Müslim* adlı eserinde ortaya koymuştur. Bu eser 1991'de Ali b. Hasan el-Halebî tahkikiyle Riyad'da tek cilt halinde basılmıştır. Ebu'l-Fadl bu eserde 36 hadîsi tenkit etmiştir. Ancak tenkit ettiği 3 hadîs bugün elimizde bulunan Müslim baskılarında yoktur. Ebu'l-Fadl hadîsleri kaydederken "vecedtu fihi" siğasını kullanır. Şerhlere bakıldığında önemli hadîs kitaplarının nüshaları arasında farkların ne boyutta olduğu görülür. Bütün bunlar metinlerin hikâyesini araştırmayı gerekli kılıyor.

4. Yazara göre bazı hadîslerdeki metin ve lafız farklılıklarının çok önemli sonuçlar doğurduğuna tipik bir örnek olarak şunu verebiliriz: Hz. Pey-

⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 548.

⁶ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XIII, 381.

gamber'in ümmetine hitaben, "Size Allah'ın Kitabını bırakıyorum" şeklinde bir hadîsi vardır. Bu hadîsin farklı varyantlarından bir grubunda kitabın yanında "sünnetim" kelimesi, başka bir grubunda ise "ehl-i beytim" ibaresi mevcuttur. İslâm Dünyası'nda bu tür varyant farklarının içinden yaygın bir kolayca çıkma yöntemi vardır ki o da peygamber'in farklı zamanlarda farklı ortamlarda farklı muhataplara farklı konuştuğu şeklindedir. Bu teorik olarak mümkündür ama bütün farklılıkların böyle meydana geldiğini de kimse iddia edemez. O zaman hangi farklılığın ne sebepten kaynaklandığını bulmak gibi bir sorumluluk vardır. Öte yandan Hz. Peygamber'in sürekli farklı mesajlar veren bir insan olarak sunulması gibi bir mahzurun da hesabını vermek zordur.

Yukarıda bizim de bir örnekle basitçe ortaya koyduğumuz gibi bu tür rivayetlerin oldukça fazla olduğunu burada ifade edelim. Ya bunları aynı hadîsin parçaları kabul edip ravi tasarrufu diyeceksiniz ya da farklı zaman ve mekânlarda vuku bulduğunu ifade edeceksiniz. İlkinin söyleyebilmek için farklılığın ne sebepten kaynaklandığını, ravilerin aynı olup olmadığını, çoğunluğun ne şekilde rivayet ettiğini tespit etmek gerekir. Geçmişte de bu tür lafız farklılıkları sorun olmuştur. Bu konuda genel olarak hadîsler iki ana başlıkta ele alınmıştır:

- a. Mahreci aynı olan hadîsler
- b. Mahreci aynı olmayan hadîsler

Mahreci aynı olan hadîslerin te'lifinde şu metotlar üzerinde durulmuştur:

- a. Yorum imkânı varsa yorum
- b. Yorum imkânı yoksa ravinin tasarrufta bulunmuş olması
- c. Tercih

Âlimler kendi durumlarına göre bunlardan birini tercih ediyor. Bununla birlikte râvilerin tasarrufu düşüncesini, hadîslerin lafızlarıyla istenildiği gibi oynamaya kapı aralayacağı endişesine dayanarak reddedenler de vardır.

Ama özellikle İbn Hacer'in bu metoda başvurduğunu burada belirtmek gerekir.

Mahreci aynı olmayan hadîslerin te'lifinde ise rivayetin taaddüd ettiğinden bahsedilmektedir. Ancak mahreci aynı olmayan hadîslerin te'lifinde rivayetin taaddüdünden bahsedilmesi, şahıs ve olayların aynı olduğu durumlarda söz konusudur. Bu durumda yukarıdaki hadîsi bahsedildiği şekilde yorumlamak mümkündür.

"Hz. Peygamber'in sürekli farklı mesajlar veren bir insan olarak sunulması gibi bir mahzur"dan bahsedilmesi ne kadar isabetlidir? Metin tenkidini uyguladığımızda şayet farklılığın ne sebepten kaynaklandığını bulamazsak yukarıdaki yorumdan başka ne yapabiliriz? Yazarın dediği gibi teorik olarak bu metodu kullanmak mümkündür ve kullanmalıyız, ancak bu hiçbir zaman bu farklılığın gerçekte nereden kaynaklandığına dair derin araştırmalar yapmaya engel değildir.

5. Bugün metin tenkidi nasıl algılanıyor? Bugün Kur'ân'a vs. aykırılık şeklinde bir anlayış vardır ki, Sayın Polat buna katılmadığını ve bu eğilimin abartılmasının doğru olmadığını ifade ediyor. Çünkü bu kriterler; yorumsallık, döngüsellik (bu ne demek doğrusu bilmiyorum!), sübjektiflik, tarihsellik gibi felsefî ve metodolojik sorunlar taşımaktadır. O yüzden geçmişte çok fazla öne çıkarılmamış ama tamamen de ihmal edilmemişlerdir.

Daha önce de belirtmiştik. Hadiste metin tenkidi kavramı Kur'ân'a, akla, vs. aykırılık anlamında kullanılıyor ki, hadîsleri uydurma ile etiketleyerek reddetme anlamını ihtiva ediyor. Gerçekten bu anlamıyla metin tenkidinin tarihte ön plana çıkarılmadığı gibi bugün de hadîste metin tenkidinin ön plana çıkarılmasına karşıyız. Zira yukarıda geçen kriterler mezkûr sorunları ihtiva ediyor. Bu kriterleri uygulayarak hadîslere uydurma hükmü vermek kolaycılığa kaçmaktır.

Ancak metin tenkidini daha genel bir kavram olarak düşünebiliriz. Hatta bu çalışmada kullanıldığı anlamıyla düşünelim. Yani sened ve metnin kesin çizgilerle birbirinden ayrılmadığı anlamıyla... Böyle olunca mevzu ve de illetli hadîsler bu kavramın içine dâhil olur. İletli hadîsleri de metin tenkidi

kavramına dâhil edersek tarihte bunun oldukça fazla kullanıldığını söylemek mümkün olur. Bu anlamda metin tenkidi için "geçmişte fazla ön plana çıkmamıştır" değerlendirmesi isabetli olmayabilir. Ancak yazarın kastı elbette bu değildir.

Bununla birlikte olumsuz ve dışlayıcı metin tenkidi anlayışına karşı çıkışın da önemli bir sebebi vardır. Bu çalışmada vurgulanan, metni onarmayı ve ondan sonra (hatta iç içe) anlamayı yansıtan metin tenkidi anlayışı dikkate alındığında bugünün metin tenkidi algısı elbette eleştiriyi hak ediyor. Metnin tarihi serüvenini hesaba katmayan ve bu anlamda tüm yönleriyle metnin hesabını vermeyen bir metin tenkidi anlayışı sırf "Kur'ân'a, akla vs. aykırılık" gibi kriterlere başvurarak hadîsi dışlaması bir netice vermiyor ve oldukça yüzeysel kaçıyor.

6. Yazara göre metin tenkidinde ilk yapılacak işlem, eserin mümkün olduğunca bütün nüshalarının değişik tekniklerle alınmış kopyalarının temin edilmesidir. Bu metin tenkidinin en zor aşamalarından biridir. İslâmî eserler söz konusu olduğunda bu aşamada ilk yapılacak şey, Brockelmann tarafından hazırlanan "*Geschichte der Arabischen Litteratur*" ve Fuad Sezgin tarafından hazırlanan "*Geschichte der Arabischen Schrifttums*" gibi İslâm yazmaları klavuzlarına başvurmanın yanında, dünyadaki yazma eser kütüphanelerinin veya bölümlerinin kataloglarının taranmasıdır. Fakat şurası unutulmamalıdır ki; dünyada sayıları üç milyonu bulduğu uzmanlarca ifade edilen, Arapça yazmaların pek çoğu hala kataloglanmamıştır.

Bu tespitler tamamen doğrudur. Meselâ yukarıda adı geçen Ebu'l-Fadl el-Herevî'nin eseri ne GAL de ne GAS da ne de başka bir yerde geçmektedir. Ama bu eser dünyanın herhangi bir kütüphanesinde bulunuyor. Onun için bilimsel usullerle yapılacak kataloglama işlemi ve bunların internet ortamına aktarılması oldukça önemlidir.

7. Sayın Polat'a göre her metin tenkidi çalışmasından sonra yeni nüshalar bulunabilir ama nüsha araştırmasında ihmalkâr davranılması mazur görülebilecek bir şey değildir.

Bize göre de bu nokta önemlidir. Muhakkak tüm nüshaların tespit edilmesi gerekir. Bununla ilgili bir örnek Hakîm et-Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-usûl*üdür. Bu eserin mevcut tahkikli nüshasında hadîslerin ikisi hariç hadîslerin senedleri bulunmamaktadır. Oysa yapılan araştırmalar senedli el yazmaların varlığını ortaya koymuştur.

Bununla ilgili olarak "darulhadîs.com" sitesinde kendisiyle yapılan söyleşide Nureddin Boyacılar şöyle demektedir: "Evet, *Nevâdiru'l-Usûl*'ün isnadlı nüshalarını bulduk Türkiye'de. Bildiğiniz gibi kitap üzerine Mısır'da birkaç doktora çalışması yapıldı. Hem Tasavvufî yönden hem de hadîs yönünden ele alındı. Ancak bu çalışmaların çok başarılı olduğunu söylemek oldukça zor..."

Bu durum metin tenkidi çalışmalarında nüshaların hepsinin tespit edilmesinin ne kadar önemli olduğunu ortaya koyuyor.

8. Yazar, metin tenkidinde önemli bir noktaya dikkat çeker. Ona göre metin tenkidi yöntemleri sadece tenkitli kitap neşrinde değil, başka amaçlarla da kullanılabilme potansiyeline sahiptir. İslâmî ilimlerin hepsinde geçmişten gelen birtakım rivayetler önemli yer tutar ve bu ilimler bunlar üzerine kuruludur. Tefsir ilminde me'sûr tefsir rivayetleri, Fıkıh ilminde fukahâdan nakledilen görüşleri, kelam ilminde geçmiş kelamcılara nisbet edilen görüşler, hiçbir tenkide tabi tutulmadan asırlar boyu kitaplarda nakledilir durur...

Bu düşüncelere katılmamak mümkün değil. Sadece âlimlerin sözlerini değil, nakledilen hadîsleri de tahkik etmek durumundayız. Bazen âlim bir hadîs nakleder, nerde geçiyor, hangi kaynakta var, sorgulamalıyız. Geçmiş âlimlerimiz tahric çalışmalarıyla hadîslerin kaynaklarını tespitte önem vermişler, bir anlamda hesap sormuşlardır. Bununla birlikte çeşitli eserlerde hadîs nakledildiğini, ancak bunların kaynaklarının zikredilmediğini görüyoruz. Bazen kaynak da zikrediliyor. Buharî, Müslim vs. diyor, ama bakıyorsunuz, bulamıyorsunuz. Dolayısıyla hadîslerin kaynakları titizlikle tespit edilmelidir. Dün de bugün de söylenen bir söz vardır: "Bizim muttali olamadığımız bir kaynaktan nakletmiş olabilir". Bu, teorik olarak mümkündür. Ancak çok titiz bir araştırmadan sonra bunu ifade edebiliriz. Titiz bir araş-

tırmadan sonra "elde mevcut kaynaklarda böyle hadîse veya falan âlimin böyle bir sözüne rastlamadım" demeliyiz.

9. Bu çalışma kendinden söz ettirecek düzeyde bir nitelik arz ediyor. Bu projede dile getirilenleri uygulamanın zorluğu zaten ifade ediliyor. Ancak bir şekilde bunun aşılması gerekiyor. Muhakkak bu projenin uygulamaya konulması ve test edilmesine ihtiyaç var. Bunun örnekleri ortaya konulmalıdır. Böyle olursa eksik ve fazlalıklar ortaya çıkacak, tenkit ve katkılar daha sağlıklı olacaktır.

10. Çalışmada söz konusu metin tenkidi anlayışının veya hangi yöntem seçildiğinin, hangi yönetime göre metin tenkidi yapmanın isabetli olacağı daha net ortaya konulması gerekir. Onarım tashih ve inşa işinin nasıl pratiğe döküleceği daha açık olarak ortaya konulursa tartışma ve katkılar da bir o kadar netlik kazanacaktır.

11. Tek tek hadîslerin metin tenkidinin, tüm hadîslerin inşasına yönelik mi yoksa sadece problemlili hadîslerin inşasını mı hedeflediği açık olarak ortaya konulmalıdır. Ayrıca bunların lisansüstü çalışmalarla mı yapılacağı yoksa yeni bir kurumsal faaliyetle mi destekleneceği üzerinde durulmalıdır. Teorik olarak tüm hadîslerin inşası demek mümkündür. Ama tüm hadîsleri kapsama alanına alırsak bunun hangi imkânlarla ne kadar zamanda gerçekleştirileceği düşünülmelidir. Problemlili hadîsleri tespit ederek bunların metin tenkidini yapmak daha acil gözüküyor.

12. Tüm hadîs kitaplarının yeniden tenkitli neşri düşünülüyorsa öncelik ve aciliyet sıralaması meselesi hesaba katılmalıdır. Buharî ve Müslim dürürken sözgelimi Hakîm'in *Müstedrek*'inin veya Deylemî'nin *Müsned*'inin tenkitli neşri ne kadar uygun olabilir? Bununla birlikte eş zamanlı olarak bütün kitaplar üzerinde çalışmak mümkünse buna da bir şey denmez herhalde.

13. Malumdur ki, tahkik çalışmaları genellikle Arap Dünyası'nda yapılıyor. En çok eleştirilenler de onlardır. Ancak onların tecrübesinin bizden daha fazla olduğu bir vakıadır. Tenkit ve katkıları görmezlikten gelinemez. Dolayısıyla bu çalışmanın özellikle Arap Dünyası'na sunulması ve tartışılması elzemdir.

14. Metin tenkidi disiplinler arası bir boyut taşıyor. Bu münasebetle Türkiye’de tahkik çalışması yapan veya edebiyat fakültelerinde bu işle uğraşan ya da üniversite dışı bu işe kendini vermiş ilim erbabıyla da müzakere edilmesi herhalde isabetli olur. Onların bu konuda elbette söyleyeceği şeyler olmalıdır. Onların katkıları çalışmanın olgunlaşması için vazgeçilmez olarak görülmelidir.